

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Досліджено демографічні проблеми природного відтворення населення України на початку XXI століття та взаємозв'язок природного руху населення з основними показниками соціально-економічного розвитку. Запропоновано класифікацію чинників, що прямо або опосередковано впливають на народжуваність. Акцентовано увагу на соціально-психологічному моделюванні демографічної поведінки індивіда, сім'ї як на ключовій проблемі підвищення рівня народжуваності

Постановка проблеми. Основним багатством і запорукою існування будь-якої країни є її населення. Демографічна криза, яка має сьогодні місце в Україні, спричинена багатьма чинниками, що зумовлені трансформаційними процесами суспільства і економіки. Загальновідомо, що демографічні процеси напряму залежать від стабільності соціально-економічного розвитку країни, регіону, ступеня розвитку соціальної інфраструктури та системи соціального захисту. На формування та відтворення населення як основи людського капіталу впливає рівень доступності для людини основних благ, задоволення її матеріальних, соціальних і духовних потреб. Проте дані фактори впливають на сферу відтворення населення опосередковано – через формування певної репродуктивної (демографічної) поведінки. Сучасні тенденції у сфері народжуваності становлять інтерес не тільки у суто демографічному контексті, а й у площині економіки і управління, психології, соціології. Тож для виходу з кризи відтворення населення вкрай необхідні зважені управлінські рішення в демографічній сфері, які ґрунтувалися б не тільки на детальному аналізі основних економічних і демографічних показників, але й враховували соціально-психологічні аспекти репродуктивної поведінки людей.

Стан вивчення проблеми. Глибокі та різноаспектні дослідження проблем природного відтворення населення в Україні на початку XXI ст., методології та методики вивчення і прогнозування демографічних процесів знайшли відображення у працях провідних вітчизняних демографів, соціологів, економістів. Проте, на наш погляд, соціально-економічні умови розвитку країни впливають на демографічні процеси опосередковано через "мотиваційний механізм" людини і знаходять свій прояв в репродуктивній поведінці населення. Тому дослідження соціально-економічних та медико-демографічних чинників перебігу демографічного процесу в нашій країні варто доповнити аналізом соціально-психологічних аспектів підвищення народжуваності.

Мета дослідження. Полягає в обґрунтуванні та конкретизації напрямів, чинників та методів впливу на демографічну поведінку індивіда, сім'ї в контексті формування демографічної політики в умовах нестабільності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчує, що динаміці та структурним зрушенням народжуваності в Україні в останні десятиліття присвячено кілька монографій та багато публікацій у наукових виданнях. Найбільш повно структурні зрушення в демографічних процесах висвітлені у колективних монографіях [6,8,12,13], де подано ґрунтовний аналіз динаміки показників народжуваності, досліджено окремі чинники народжуваності як в регіональному розрізі, так і в сільській місцевості зокрема. У публікаціях І.О. Курило та Н.О. Рингач досліджуються особливості впливу найважливіших чинників, прямих та опосередкованих на сучасну динаміку народжуваності [11]; В.Г. Герасименко – результати дії соціальної політики на показники народжуваності [5]; Е.М. Лібанової, П.Є. Шевчук – аналіз ефективності запровадженої в 2005 р. одноразової грошової допомоги при народженні дитини з погляду основних показників народжуваності [15]. Колективні монографії, підготовлені за результатами вибіркового соціально-демографічного обстеження [16,22], висвітлюють особливості дітородної поведінки окремих соціально-економічних груп населення та їх вірогідні перспективи.

Та незважаючи на значний науковий доробок у дослідженні демографічних проблем та прогнозуванні демографічного розвитку країни, залишаються відкритими питання впливу соціально-психологічних аспектів на відтворення населення в контексті подолання негативних наслідків демографічної кризи в умовах нестабільності.

Викладення основного матеріалу дослідження. Фахівці, оцінюючи сучасну демографічну ситуацію в Україні, визначають її як кризову: протягом останніх років спостерігається стійка тенденція до зменшення чисельності населення. У 1990-2010 рр. кількість постійного населення України скоротилася майже на 5,8 млн. осіб і на початок 2010 р. становила 45,7 млн. осіб [7]. Докорінні зрушення у всіх аспектах життєдіяльності населення зумовили остаточний перехід відтворення населення до звуженого типу. У 2009 р. сумарний коефіцієнт народжуваності в країні склав 1,458 народжених на одну жінку, даний показник значно нижчий за порогове значення – 2,1, після якого чисельність населення зростає, і нації не загрожує "старіння". Значним у 2009 р. залишається рівень смертності населення країни – 15,3 % (проти 16,3 осіб на 1000 населення у 2008 р., 14,9 – у 1999 р.). Погіршується статеві-вікова структура населення: збільшується частка осіб старшого працездатного віку (45 років і старше) з 38,2 % у 1999 р. до 42,4 % у 2009 р. та зменшується частка дітей (до 14 років) з 18,6 % до 14,1 %; спостерігається загальне старіння нації (збільшується частка осіб похилого віку (65 років і більше) з 13,9 % до 15,7 %) [7, 18]. Очікувана тривалість життя становить 69,3 років. Проте позитивною є тенденція зниження природного скорочення населення: з – 7,1 % у 1999 р. до – 4,2 % у 2009 р.

Слід зазначити, що в країні збільшується частка сімей, які, перебуваючи в фертильному віці, не бажають мати дітей з огляду на матеріальні, соціальні або психологічні причини. У 2009 році кількість народжених на 1000 осіб становила 11,1 (в т.ч. в містах 10,8 %, в селах – 11,6 %). За даними Держкомстату України діти віком до 18 років були у 38 % сімей, причому із сімей з дітьми одну дитину мали 72,3 % батьків (проти 70,7 % у 2008 р., 60 % у 1999 р.), двох дітей – 24,1 % (проти 25,5 % у 2008 р., 34,3 % у 1999 р.), трьох і більше – 3,6 % (проти 3,7 % у 2008 р., 5,7 % у 1999 р.). Частка дітей народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, у 2009 р. становила 21,2 % (проти 20,9 % у 2008 р., 17,4 % у 1999 р.) [21].

У світовому рейтингу за показником чисельності населення Україна у липні 2010 р. займала 28 місце, за рівнем народжуваності – 202 (із 223 можливих, після всіх колишніх республік СРСР), а за рівнем смертності – 13, поступаючись, тільки африканським країнам, Афганістану та Росії (12 місце) [23].

Доведено, що на покращення демографічної ситуації більший вплив справляє зростання народжуваності (порівняно зі зниженням смертності) [3].

Ступінь сприяння природному відтворенню населення залежить, звичайно, від основних макроекономічних показників розвитку країни, зокрема результатів суспільного виробництва та рівня добробуту населення. На рисунку 1 представлена залежність темпів зростання народжуваності населення від динаміки основних показників соціально-економічного розвитку України в останні десятиліття: реального валового внутрішнього продукту та реального наявного доходу населення в умовах трансформаційних процесів суспільного і економічного життя. Проте статистично доведено, що у міру зростання рівня життя населення народжуваність знижується, а не росте.

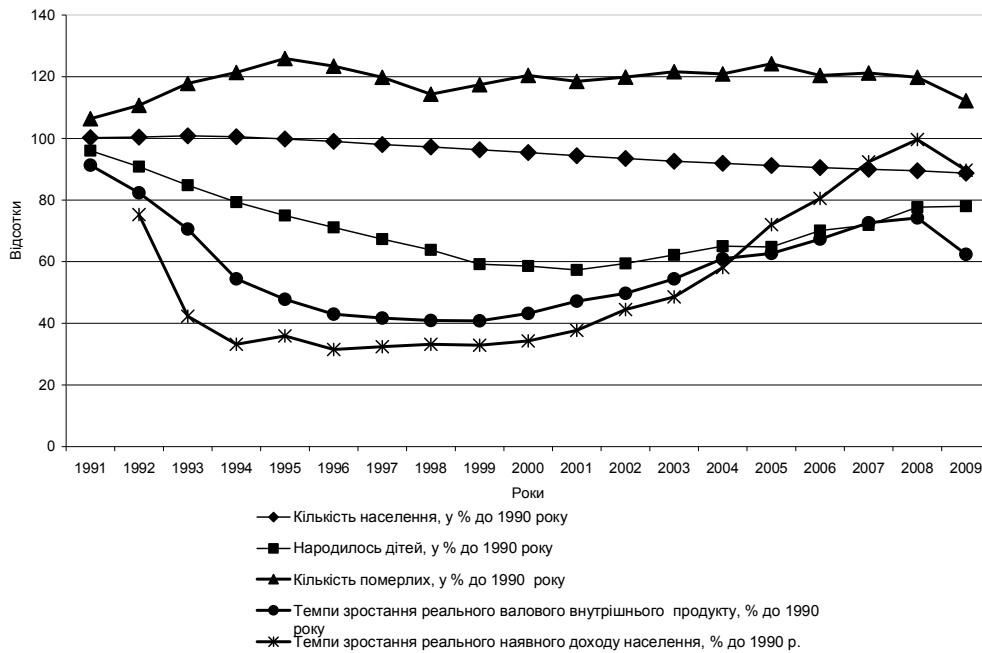

Рис. 1. Взаємозв'язок природного руху населення з основними показниками соціально-економічного розвитку (Джерело: складено автором на основі [4,7])

Народжуваність – складний та багатоаспектний процес, який розглядається демографами як кінцевий результат у довгому ланцюгу причинно-наслідкових зв'язків та залежностей. Якщо можливість народження визначається головним чином дією біологічних чинників, то бажання мати дитину обумовлене сукупністю економічних, соціальних, психологічних аспектів, причому роль соціально-психологічних, на наш погляд, є провідною.

В демографічній науці запропоновано виділяти причини, чинники, субчинники та умови народжуваності: причинами є явища, що безпосередньо впливають на

народжуваність; чинниками – ґрунтовні соціальні процеси, що знаходяться в основі причин; субчинниками – конкретні соціальні процеси, які відбуваються в певний період; умовами – база дії, основа впливу причин і факторів [20, 106-107].

У вітчизняній та зарубіжній демографії не існує загальновизнаної усталеної класифікації чинників народжуваності. На рис. 2 нами запропоновані основні з них, що є визначальними у формуванні мотиваційного механізму людини щодо бажання мати дітей.

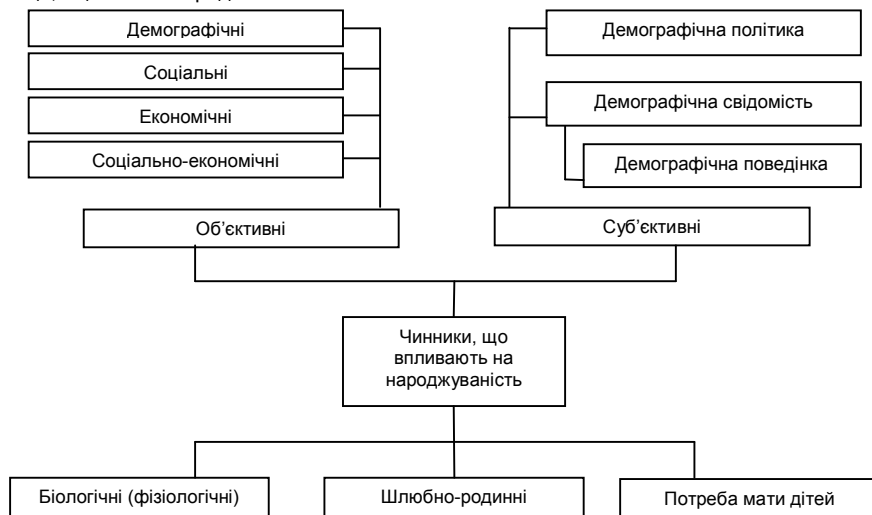

Рис. 2. Класифікація чинників народжуваності

(Джерело: складено автором на основі [10, с. 79; 14, с. 103 – 122; 2])

На думку багатьох дослідників [1,3,9,17] природна потреба в дітях не належить до числа визначних для життя людини потреб, батьківський інстинкт не є основним у процесі відтворення людини. Роль батьківського інстинкту в процесі відтворення суттєво поступається набутій під впливом соціального середовища особистій та суспільній потребі в дітях. Бажання мати дитину (певну кількість дітей чи не мати зовсім) зовні виступає як категорія психології. Демографічна поведінка, на наш погляд, зумовлюється

складним поєднанням комплексу об'єктивних та суб'єктивних обставин:

а) демографічні чинники традиційно представлені статеві-віковою структурою, показниками шлюбності, розірвання шлюбів тощо;

б) соціальні – культурно-освітнім рівнем, соціально-груповою приналежністю, професією, національною належністю, ступенем залучення жінки до суспільного виробництва тощо;

в) економічні – забезпеченістю житлом, рівнем доходів родини та динамікою їх зростання, рівнем та динамікою матеріальних і духовних потреб різних соціально-професійних груп населення, ступенем розриву між зростаючими потребами та можливостями їх задоволення тощо;

г) соціально-економічні – кількістю вільного часу, забезпеченістю дитячими закладами, закладами соціальної інфраструктури та якістю роботи їх персоналу; станом сфери послуг у місці проживання родини; станом здоров'я населення та ситуацією в самій системі охорони здоров'я; наявністю чи відсутністю батьків у подружжя (для можливого догляду за дітьми) тощо;

д) демографічна політика охоплює норми чинного трудового, цивільного законодавства, заходи морального заохочення чи засудження певної статево-шлюбної поведінки, що підкріплені національними та релігійними переконаннями, звичаями, традиціями.

Поєднання наведених чинників (субчинників) формують демографічну свідомість, соціально-психологічні установки поведінки різних етнічних, соціальних, професійних груп, та зумовлюють демографічну поведінку родини, індивіда, етносу.

Різноманітні пов'язані та взаємодіючі чинники, субчинники й умови, що впливають на народжуваність, нерідко піддаються і зворотному впливу динаміки народжуваності, тому за сферою виникнення й впливу їх можна об'єднати в 3 умовні групи: біологічні, шлюбно-родинні та репродуктивна поведінка, що виражається у формуванні потреби мати дитину.

Отже, умови розвитку країни, території, місцевості впливають на народжуваність не безпосередньо, а опосередковано через репродуктивну поведінку, через зміни у структурі потреб, цінностей, норм. У реальному житті на зміни демографічних процесів впливають ряд прихованих соціально-психологічних аспектів, які складно кількісно виміряти і які пов'язані із настановами індивіда та його реакцією на певну ситуацію. Настанови в загальному сенсі можна визначити як стійкий спосіб мислення, оцінчні переконання людини, що виникають на основі досвіду. Вони менш стійкі, ніж риси характеру, і можуть змінюватися, якщо здобуто новий досвід або на індивіда вплинуло щось сьогоденне. Прийнято вважати, що настанови зумовлюють поведінку. Тож поведінка людини залежить як від особистих якостей індивіда (характер і установки), так і від ситуації, в якій він знаходиться.

Демографічна поведінка людей в умовах нестабільності обумовлена тим, як індивід сприймає ситуацію, в якій опиняється. Причому фактори сприяння народженню дітей можна умовно поділити на мотиви/антимотиви та фактори соціально-психологічного впливу. Соціологічні дослідження [22, 187–188] довели, що головними перепонами (антимотивами) народження бажаної кількості дітей є недостатній рівень матеріального забезпечення в сім'ях (отриманий як шляхом самозабезпечення, так і через систему державних допомог); незадовільні житлові умови; бажання професійно-кар'єрного зростання і брак часу на виховання дітей внаслідок професійного навантаження (поєднання професійної зайнятості з материнством), тобто вищенаведені об'єктивні чинники. Складна соціально-економічна ситуація в країні, як стан нестабільності, впливає на те, що значними мотиваторами підвищення дитородної активності є заходи, що "здешевлюють" утримання дітей для сім'ї, полегшують піклування про них та поліпшують якість піклування (виховання, навчання, медичне обслуговування тощо) [18].

На основі аналізу демографічних показників вченими доведена гіпотеза про "психологічну пам'ять", яка впливає на дитородну поведінку [17, с. 11]. В "демографічну біографію" дівчат (майбутніх матерів) закладається оптимістичне чи песимістичне бачення майбутнього, що формується тими умовами, в яких перебували їхні матері в період вагітності та пологів. Цей феномен діє протягом всього дитородного періоду жінок, які в дитинстві відчували на собі ті чи інші особливі умови життя. Народження

первістків також перетворюється на ефективний резерв демополітичного впливу як з погляду збільшення чисельності народжених, так і в аспекті формування сприятливого психологічного клімату для прийняття жінками рішення про наступні народження. Відомо, що чим більше негарздів зазнає мати з утриманням і вихованням першої дитини, тим вона буде менш налаштована на народження наступної.

Отже, упродовж життя людини формується своєрідна стійка "психологічна пам'ять" як фактор дитородної поведінки. Звідси можна зробити висновок практичного характеру про те, що період нестабільності в соціально-економічному, політичному житті країни може нести в собі потенціал пригнічення майбутньої дитородної активності поколінь, які народилися в цей час. Соціальна та економічна стабільність в суспільстві – це не тільки необхідна умова сталого розвитку, а й передумова сприятливого демографічного стану в країні. Демографічна поведінка опосередковано залежить від стратегії і тактики державного регулювання економічних процесів, адекватних ринковим відносинам, від визначення пріоритетів і напрямів соціальної політики, політики доходів, політики зайнятості, спрямованих на захист індивідуума у суспільстві від різноманітних форм соціальних та економічних ризиків, на забезпечення соціального захисту та безпеки населення, та прямо – від психологічних особливостей людини, її аксіологічної мотивації, ідеології суспільства.

На основі висновків, що містяться у вищенаведених наукових працях автор провела анкетування студентської молоді молодшого репродуктивного віку, результати якого і дозволяють обґрунтувати пропозиції щодо удосконалення демографічної політики держави у період нестабільності.

В добровільному анонівному анкетуванні взяли участь студенти вищого навчального закладу віком від 17 до 20 років обох статей. Основну увагу в анкеті було приділено обумовленості демографічної поведінки майбутніх батьків та виявленню чинників сприяння народжуваності.

Результати анкетування показали, що сучасна молодь не є байдужою щодо демографічних проблем. Серед життєвих пріоритетів молоді на першому місці є створення гарної родини (83,7 % всіх опитаних, причому різниця у відповідях дівчат і юнаків є незначною – відповідно 84 та 83,3 %). В поняття "добре жити" опитані також включають відчуття взаємного кохання (майже 75 %), здоров'я для себе і близьких (майже 70 %) та матеріальне забезпечення (39,5 % всіх опитаних, в тому числі 36 % дівчат і 44,4 % юнаків). Що ж стосується кількості дітей – середнє бажане число дітей з розрахунку на одну сім'ю склало 1,9 дітей, середнє плановане – 1,73 дітей. Варто відмітити, що опитані дівчата планували для себе переважно (у 91,3 % випадків) ту кількість дітей, яка є в їх сім'ях (!).

Отримані результати виявили щонайменше дві проблеми. По-перше, різниця між середніми бажаним ідеально і планованим числом дітей є мізерною (всього 0,17 дитини), а це може означати, що більшість сімей можуть мати дітей стільки, скільки бажають. Отже, справа не у важких умовах життя, а в низьких репродуктивних потребах більшості населення. І в цьому відношенні Україна не відрізняється від інших промислово розвинених країн. По-друге, середня бажана ідеально чисельність дітей є нижчою за необхідну для простого відтворення населення – 2,1.

Якщо демографічна політика обмежуватиметься тільки допомогою і пільгами, то найбільше, чого вона може досягти, – це підняти рівень народжуваності з планованого до бажаного.

Практика виплати великої за розміром дитячої допомоги за кордоном, наприклад в Швеції, не підвищила народжуваність і не викликала зміцнення сім'ї. Більш того, вона створила прошарок людей, які прагнуть жити за рахунок допомоги, не бажають реєструвати шлюб, інтенсивно працювати і платити податки. Орієнтація тільки

на грошову допомогу сприяла зростанню розлучень і громадянських шлюбів, а пропаганда сучасної контрацепції замість "бажаних" дітей породила плюралізм сексуальних зв'язків і партнерів [9, с. 160-165].

Цікавим висновком проведеного опитування є з'ясування найбільш гострої проблеми молоді у сфері сім'ї та побуту: опитані виділили не низький рівень матеріального забезпечення, доступності кредитів тощо, а недостатню увагу з боку держави (56 % всіх опитаних, в тому числі дівчат – 69 %, юнаків – 39 %). Цей факт говорить про те, що в період нестабільності дуже важливо є постійна увага держави до проблем сім'ї з дітьми. Для людей важлива не грошова допомога сама по собі, а можливість відчувати увагу до себе, необхідність знати, що держава піклується про сім'ї з дітьми і здійснює певні заходи для їх блага. Відчуття, що тебе оточують увагою і турботою складає основу психологічного впливу.

Заходи демографічної політики тільки / або переважно орієнтовані на усунення перешкод до народження дітей, не дають бажаного ефекту без зміни всієї системи ціннісних орієнтацій, підвищення в ній цінності сім'ї і дітей.

На нашу думку, першим кроком в організації системної діяльності по виправленню демографічної ситуації в країні в умовах нестабільності має бути поліпшення умов реалізації вже наявної потреби сім'ї в дітях: одноразова допомога по народженню дитини, пільги та інші заходи соціальної політики, які не допускають різкого зниження душевого доходу в сім'ях після народження дитини. Проте, ці заходи лише полегшують елементарне утримання маленьких дітей в сім'ї і не направлені на поліпшення їх виховання і навчання. Тому адресна матеріальна допомога має бути підкріплена удосконаленням соціальної інфраструктури.

Варто відмітити, що в різних регіонах країни проявляються специфічні риси суспільного розвитку, різним є ступінь прояву соціально-економічних проблем, що, у свою чергу, створює як прямий, так і опосередкований вплив на формування народжуваності, смертності, міграційних процесів, стаєва-вікової структури населення регіону. Це вимагає диференційованого підходу до обґрунтування напрямів покращення демографічної ситуації в країні та дослідження регіональних особливостей відтворення населення, виявлення причинно-наслідкових зв'язків цього процесу з економічним розвитком окремих територій.

Наступним етапом демографічної політики в напрямку покращення демографічної ситуації є додаткові заходи щодо нейтралізації позасімейних орієнтацій на користь сімейності, фокусування уваги на формуванні системи ціннісних пріоритетів на сім'ю з декількома дітьми, підвищенні соціокультурних норм дитності. Дані заходи мають на меті відродження сім'ї як соціального інституту і потреби в трьох-чотирьох дітях.

Як підтверджує досвід більшості країн світу, в яких намагалися бistro вирішувати проблему низької народжуваності, екстрені разові заходи не дають стійкого ефекту. Тільки постійна увага до проблем сім'ї і оперативне їх рішення може дати триваліший ефект. Матеріальні стимули є значущими в антидепопуляційній політиці в короткостроковому періоді. А враховуючи дію такого феномену, як "психологічна пам'ять", вдосконалення системи заходів щодо посилення державної допомоги сім'ям з дітьми – це не лише турбота про їх сучасне становище, а й істотний внесок у формування демографічного майбутнього країни. Але в соціологічному плані вирішальними виступають ціннісні стимули, серед яких провідною є формування потреби в дітях.

Відтак основними напрямками управління демографічною поведінкою індивіда (сім'ї) в умовах нестабільної економіки є: вплив на потребу; вплив на ситуацію; вплив на диспозиційну регуляцію (взаємозв'язок основних факторів); формування ціннісних орієнтацій особистості. Серед основних чинників управління

демографічною поведінкою варто виділити психологічний, аксіологічний, ідеологічний та соціально-економічний. Психологічний чинник в значній мірі визначає потребу в дітях або потребу бути батьками, формує зовнішнє середовище (сімейний клімат, психологічний стан особи тощо). Аксіологічний чинник формує межі етично допустимого, пряму аксіологічну мотивацію в процесі ухвалення репродуктивних рішень (так званий "голос совісті"), нормативні критерії оцінки ситуації, соціокультурні норми формування репродуктивних настанов (соціальний мотив). Ідеологічний чинник формує суспільну думку на користь сімейних цінностей та багатодітності. Соціально-економічний – безпосередньо пов'язаний з формуванням сприятливих соціально-економічних та правових умов зовнішнього середовища на користь дитності сімей: якщо люди захочуть народжувати, треба створити для цього відповідні умови. Варто пам'ятати, що використання соціально-економічного чинника окремо від інших комплексних складових може дати короткостроковий ефект, проте надалі це може привести до посилення негативних тенденцій.

До основних методів управління демографічною поведінкою, заснованих на використанні відповідних чинників, можна віднести:

– Соціально-економічний метод – створення найбільш сприятливих соціально-економічних умов для реалізації потреби в дітях, а також система правових обмежень і заборон, пов'язаних з репродуктивною поведінкою.

– Ідеологічний метод – дії в сфері ідеології, національної самосвідомості, цивільної і демографічної відповідальності, патріотизму за допомогою пропаганди, соціальної реклами, апеляції до почуття обов'язку й інших форм інформаційно-ідеологічного впливу і переконання. Особлива увага приділяється завданню "формування національної (цивілізаційної) ідентичності".

– Психологічний метод – психологічна підтримка індивіда (сім'ї) в процесі ухвалення репродуктивних рішень (застосовується тільки на індивідуальному рівні).

Аксіологічний метод – формування світогляду, етичних цінностей, що детермінують репродуктивну поведінку особи.

Багаторічні дослідження чинників народжуваності і репродуктивної поведінки, проведені як в нашій країні, так і в інших країнах світу показали, що причини орієнтації на малодітність приховуються не у відсутності матеріальних благ для утримання й виховання кількох дітей, а в особливостях індустріальної цивілізації: діти поступово втрачають свою "корисність" для батьків. Народжуваність знижуватиметься, якщо її тенденції не вдасться змінити штучно, за допомогою адекватної активної демографічної і соціальної політики з урахуванням соціально-психологічних аспектів репродуктивної поведінки.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Поліпшення демографічної ситуації, подолання несприятливих тенденцій "старіння нації", підвищення рівня народжуваності в Україні слід пов'язувати не лише з забезпеченням сталого економічного зростання, а й із створенням соціально-психологічного середовища, спрямованого на підтримку сімейного способу життя, народження дітей, підвищення відповідальності за народження і виховання дитини, формування відповідних потребам сучасної сім'ї і суспільства інфраструктури забезпечення щасливого дитинства і материнства.

Сприйняття людьми тих або інших умов життєдіяльності як перешкод до народження бажаного числа дітей залежить не тільки від об'єктивної характеристики цих умов і суб'єктивної їх інтерпретації, але і від того, наскільки умови життя важливіші в порівнянні з цінністю дітей і потребою в дітях, тобто від пріоритетів у конкуренції потреб.

У процесі активізації репродуктивної поведінки населення нашої країни зусилля держави мають бути спрямовані як на зростання добробуту сім'ї, так і сприяння відновленню в українському суспільстві сімейних цінностей, бажання мати та виховувати дітей, на формування сприятливого соціально-психологічного клімату у суспільстві для утворення сім'ї та позитивного налаштування громадян на багатодітність [19].

Подальше опрацювання окресленого кола питань є актуальним як в теоретичному, так і прикладному плані. Запропоновані чинники та методи регулювання дитородної поведінки людини сформульовані на основі аналізу демографічних та соціологічних досліджень і потребують подальшого аналізу психологами з наступною розробкою заходів відповідного соціально-психологічного впливу.

Список використаної літератури:

1. *Аксьонова С.Ю.* Парадоксальність проблем сучасної дитородної активності в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – С. 14–23.
 2. *Архангельский В.Н.* Факторы рождаемости. – М.: ТЕИС, 2006. – 399 с. 3. *Борисов В.А.* Демографическая ситуация в современной России. // Демографические исследования. – 2010. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://demographia.ru/articles_N/index.html?idR=20&idArt=76
 4. Валовий внутрішній продукт (1990–2008 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// ukrstat.gov.ua](http://ukrstat.gov.ua). 5. *Герасименко Г.В.* Оцінка впливу соціальних програм на динаміку народжуваності в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1 (13). – С. 55–62. 6. Демографічна криза в Україні. –К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. – 560 с.
 7. Демографічна ситуація: Населення (1990–2009 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// ukrstat.gov.ua](http://ukrstat.gov.ua). 8. *Заставний Ф.* Проблеми депресивності в Україні (соціально-економічної, екологічної, демографічної): Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 348 с. 9. *Карлсон, Аллан.* Суспільство – сім'я – особа: Соціальна криза Америки. Альтернативний соціологічний підхід / Переклад з англійського під ред. професора А.І. Антонова. – М., 2003. – 290 с. 10. *Козлов В.И.* Этническая демография. – М., 1977. – 240 с. 11. *Курило І.О., Рингач Н.О.* Народжуваність в Україні: аналіз детермінант та статистична оцінка ефектів пронаталістських заходів // Статистика України. – 2007. – № 4(39). – С. 80–89.
 12. Населення України. Народжуваність у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с. 13. Населення України. Соціально-

демографічні проблеми українського села. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 468 с. 14. *Лармин О.В.* Методологические проблемы изучения народонаселения. – М.: Статистика, 1974. – 240 с. 15. *Лібанова Е.М., Шевчук П.Є.* Оцінка демографічної політики за допомогою поздовжніх і поперечних показників народжуваності // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 2. – С. 25–31. 16. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К.: ТОВ "Основа-Принт", 2009. – 248 с. 17. *Стешенко В.С.* Дослідження народжуваності й плідності у реальних покоління жінок України: висновки для сьогодення. // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1 (13). – С. 3–14. 18. Соціально-економічна захищеність населення України, за матеріалами вибіркового обстеження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// ukrstat.gov.ua](http://ukrstat.gov.ua). 19. Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 роки, затверджена постановою КМ України від 24 червня 2006 р. № 879 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=879-2006-%EF>. 20. *Урланис Б.Ц.* Проблемы динамики населения СССР. М.: Наука, 1974. – 336 с. 21. Характеристика домогосподарств (1999–2008 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// ukrstat.gov.ua](http://ukrstat.gov.ua). 22. Шлюб, сім'я та дитородні орієнтації в Україні. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с. 23. CIA – The World Factbook – Ukraine. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/up.html>.

ОБІХОД Світлана Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Житомирського державного технологічного університету

Наукові інтереси:

- економіка праці і соціальна політика,
- психологія управління,
- мотивація і стимулювання персоналу